

Накази по особовому складу НКВС як джерело до вивчення кадрів радянської держбезпеки доби Великого терору 1937–1938 рр.

Мета – дослідити накази по особовому складу НКВС СРСР і УРСР 1937–1938 рр. як джерела до вивчення чекістських кадрів доби Великого терору; розглянути специфіку складання наказів по особовому складу та їхні різні види, з'ясувати їхню відповідність тогочасній організаційній структурі та реальному часу перебування чекістів на конкретних посадах, означити їхні типові помилки та неточності.

Методологія та методи. Методологічною основою дослідження стали принципи конкретно-історичного підходу, об'єктивності, всебічності і цілісності джерела або групи джерел. Для підготовки дослідження й написання статті застосовувалися біографічний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний методи.

Висновки. Зазначаючи значний інформаційний потенціал наказів НКВС СРСР та НКВС УРСР по особовому складу, автор акцентував увагу на таких нюансах: фактичне перебування на посаді не завжди збігається з датами, зазначеними у наказах; посади, з яких співробітники призначалися на нові, як і посади, з яких вони звільнялися з НКВС, інколи виявляються помилковими; зазначені у наказах НКВС УРСР за літо 1938 р. посади співробітників не завжди відповідали існуючій на той час організаційній структурі органів державної безпеки республіки; чимало кадрових призначень другої половини 1937 р. і 1938 р. не оформлювалися відповідними наказами по особовому складу і не фіксувалися в особових справах; відомості про арешти співробітників у наказах по особовому складу неповні та не відповідають загальній кількості репресованих.

Отже, лише комплексний аналіз архівних документів (накази по особовому складу НКВС СРСР і НКВС УРСР, накази по обласних управліннях НКВС; оперативні накази НКВС, особові і кримінальні справи, партійні документи) дозволить відновити достеменну біографію співробітника НКВС.

Ключові слова: наказ по особовому складу, НКВС СРСР, НКВС УРСР, співробітник, призначення, звільнення

* *Золотарьов Вадим Анатолійович* – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки [ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6414-755X4>; e-mail: v.zolotaryov@gmail.com].

Одним з головних напрямів вивчення історії комуністичної спецслужби стало висвітлення біографій її співробітників. Ці дослідження можна умовно розділити на групи: *перша* – спеціальні біографічні довідники, присвячені певним категоріям співробітникам держбезпеки¹; *друга* – книги по історії республіканського і територіальних органів держбезпеки, де надруковані докладні біографічні довідки²; *третья* – книги, де опубліковані стислі біографічні довідки співробітників, які згадуються наукові праці³. Одним із джерел для складання цих біографічних до-

¹ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – 504 с.; Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упор.: В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник та ін.; за ред. Г. О. Ілляшова. – К.: Ярославів Вал, 2010. – 176 с.; *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954: Справочник. – М.: О-во «Мемориал», «Звенья», 2010. – 1008 с.; *Он же.* Кто служил в советских органах госбезопасности в Германии. 1945–1954: Справочник. – М.: Звенья, 2017. – 1052 с.; *Тумшиц М.А., Золотарёв В.А.* Евреи в НКВД СССР. 1936–1938. Опыт биографического словаря – М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2017. – 848 с.

² *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х.: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Золотарёв В.А., Стёпкин В.П.* ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – Донецк: Алекс, 2010. – 512 с.; Сосни замість обелісків. Білоцерківський мартиролог / упор. В. О. Коломиєць. – Біла Церква: ТОВ Білацерковдрук, 2015. – 712 с.; *Петров Н.* Награждены за расстрел. – М.: МФД, 2016 – 368 с.

³ *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – 468 с.; *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Х.: Фоліо, 2004. – 366 с.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / упор.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Видав. дім «КМА», 2010. – Ч. 1 – 614 с.; Ч. 2 – 598 с.; *Юнге М.* Чекисты Сталина: мощь и бессилие. «Бериевская оттепель» в Николаевской области Украины. – М. АИРО-XXI, 2017. – 352 с.; Відлуння Великого терору. Зб. док. у 3-х т. – Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / ред. кол.: В. Бірчак, Г. Боряк та ін.; авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. НАН України. Ін-т історії України; Торонтський ун-т; ГДА СБ України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 744 с.; 2018. – Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. –

відок стали накази НКВС СРСР по особовому складу, частина з яких розміщена на сайті міжнародного товариства «Меморіал»⁴.

Втім, жодний аналіз наказів по особовому складу як архівного джерела досі не проводився, тому ми спробуємо проаналізувати специфіку оформлення кадрових переміщень союзними та республіканськими наказами по особовому складу, з'ясувати їхню відповідність реальній ситуації з кадрами та організаційною структурою НКВС УРСР у 1937–1938 рр.

Накази по особовому складу НКВС СРСР і УРСР

Офіційне призначення співробітника на посаду відбувалося наказами по особовому складу НКВС СРСР або НКВС УРСР. Ці документи видавалися в друкарнях НКВС за єдиним зразком та містили такі стандартні дані: номер, дату та місце виходу наказу; попередню посаду та спеціальне звання співробітника; прізвище та ініціали, посаду, на яку призначається.

Зазвичай накази НКВС СРСР по особовому складу мали такий вигляд (мовою оригіналу):

«ПРИКАЗ

Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР

за 1938 год⁵

СОДЕРЖАНИЕ

№ 501. По личному составу

№ 501. 3-го марта 1938 г., гор. Москва.

червень 1943 р.). – Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / авт.-упор.: С. Кокін, Д. Россман. НАН України. – 728 с.; 2019. – Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. / авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. – 936 с.; «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років / упор.: А. Айсфельд, Н. Сердюк. – К.: К.І.С., 2018. – 1248 с.

⁴ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939: [електронний ресурс]. – Режим доступу https://nkvd.memo.ru/index.php/%D0%9D%D0%9A%D0%92%D0%94:%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0.

⁵ Автор намагався зберегти характерне текстуальне оформлення наказу.

Назначается:

Начальник Управления НКВД по Тамбовской области капитан государственной безопасности **Телешев Г.Г.** – **начальником Управления НКВД по Харьковской области.**

Заместитель начальника Управления НКВД по Тамбовской области капитан государственной безопасности **Малыгин М.И.** – **начальником Управления по той же области.**

Заместитель начальника Управления НКВД по Рязанской области капитан государственной безопасности **Карамышев П.В.** – **начальником Управления НКВД по Николаевской области.**

Начальник отделения 3 отдела УГБ Управления НКВД по Ленинградской области капитан государственной безопасности **Кораблёв И.М.** – **начальник Управления НКВД по Винницкой обл.**

Освобождаются:

Врид. начальника Управления НКВД по Николаевской области капитан государственной безопасности **Фишер И.Б.**

Заместитель начальника Управления по Харьковской области майор государственной безопасности **Рейхман Л.И.**

Заместитель начальника Управления по Винницкой области майор государственной безопасности **Морозов И.Д.**
с отзывом в распоряжение НКВД СССР.

Народный комиссар внутренних дел Союза ССР
Генеральный комиссар государственной безопасности

Ежов»⁶

Порівняння цього наказу з його електронною версією, розміщеною на сайті «Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939»⁷ виявляє певні розбіжності за

⁶ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 501 по особовому складу (о/с) від 3 березня 1938 р.

⁷ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939: [электронный ресурс]. – Режим доступа https://nkvd.memo.ru/index.php/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82:%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9D%D0%9A%D0%92%D0%94_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%E2%84%96_501_%D0%BE%D1%82_03.03.1938.

формою, притаманне переважній більшості документів, розміщених на даному Інтернет-ресурсі.

Накази НКВС УРСР по особовому складу за зовнішнім виглядом і зразком майже повністю відповідали наказам союзного НКВС (мовою оригіналу):

«ПРИКАЗ

Народного Комиссара Внутренних Дел УССР за 1938 год

СОДЕРЖАНИЕ

№ 598. ПО ЛИЧНОМУ СОСТАВУ

№ 598. 13 сентября 1938 г., г. Киев.

Назначаются:

1. Начальник Горловского горотдела НКВД, старший лейтенант государственной безопасности **Хае́т С.В. начальником 3-го отдела 3-го управления УНКВД по Сталинской области.**

2. Б[ывший] начальник ОО 80-й стрелковой дивизии, лейтенант государственной безопасности **Березинский С.С. помощником начальника 3-го отдела 3-го управления УНКВД по Сталинской области.**

Народный комиссар внутренних дел УССР

Комиссар государственной безопасности 3 ранга

УСПЕНСКИЙ»

(по отделу кадров НКВД УССР)»⁸.

Єдина відмінність за формою подачі інформації між союзним та українським наказами полягала у тому, що інколи у наказах НКВС УРСР зазначалися не ініціали, а повне ім'я та по батькові співробітника. Ця відмінність була досить хаотичною і встановити якусь закономірність не вдалося.

В обласні управління НКВС УРСР союзні накази по особовому складу у 1937 р. безпосередньо не надходили. Втім, починаючи із весни 1938 р. накази НКВС СРСР, що безпосередньо стосувалися українських співробітників, почали оголошуватися у супроводі відповідного наказу НКВС УРСР.

⁸ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 598 по о/с від 13 вересня 1938 р.

Так, наприклад, цитований наказ НКВС СРСР № 501 від 3 березня 1938 р. був розісланий до українських обласних управлінь разом із наказом НКВС УРСР № 190 від 22 квітня 1938 р. з наступною позначкою (мовою оригіналу):

«Отдельным приложением объявляется приказ Народного Комиссара Внутренних Дел Союза СССР, Генерального Комиссара Государственной Безопасности тов. ЕЖОВА № 501 от 3-го марта 1938 года»⁹.

Начальники управлінь українських обласних НКВС призначалися виключно наказами НКВС СРСР. Єдиним винятком стало призначення тимчасово виконуючих обов'язки (т. в. о.) начальників УНКВС новоутворених областей – Житомирської, Кам'янець-Подільської, Миколаївської та Полтавської 1 жовтня 1937 р., що було оформлено відповідними наказами як НКВС СРСР¹⁰, так і НКВС УРСР¹¹.

Призначення начальників відділів УДБ НКВС УРСР, зазвичай, відбувалося союзним наказом, що згодом дублювалися республіканським наказом. Так, наприклад, союзний наказ про призначення комісара державної безпеки 3-го рангу В. Стирне начальником 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР¹² за тиждень був продубльований наказом республіканським¹³.

Наприкінці 1937 р. і у 1938 р. у більшості випадків все було навпаки – спочатку республіканськими наказами призначали начальників відділів як «т. в. о. начальника», а потім союзними підтверджували їх керівний статус начальників. Так, капітан державної безпеки М. Яхонтов, т. в. о. начальника 2-го (оперативного) відділу, обійняв посаду наприкінці зими 1938 р.¹⁴, а за місяць був затверджений на посаді наказом НКВС СРСР¹⁵.

⁹ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 190 по о/с від 3 березня 1938 р.

¹⁰ Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 190 по о/с від 1 жовтня 1937 р.

¹¹ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 369 по о/с від 1 жовтня 1937 р.

¹² Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 1196 по о/с від 20 липня 1937 р.

¹³ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 299 по о/с від 27 липня 1937 р.

¹⁴ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 48 по о/с від 24 лютого 1938 р.

¹⁵ Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 649 по о/с від 22 березня 1938 р.

Подібна ситуація спостерігається і з призначенням начальників відділів УДБ обласних УНКВС. Наприклад, призначені в УНКВС по Кам'янець-Подільській області т. в. о. начальників 3-го (старший лейтенант державної безпеки Г. Шухман) і 4-го (старший лейтенант державної безпеки С. Гінесин)¹⁶ були затверджені начальниками цих підрозділів за півроку¹⁷.

Згідно з наказом НКВС СРСР № 00409 від 14 липня 1937 р., 6-ті (транспортні) відділи УДБ у складі республіканських наркоматів, крайових та обласних управлінь були розформовані, а замість них були створені Дорожньо-транспортні відділи (ДТВ) ГУДБ НКВС залізниць, що розташовувалися в адміністративних центрах залізниць. В УРСР у 1937–1939 рр. діяло шість ДТВ ГУДБ НКВС: Одеської залізниці (з центром в Одесі); Південної залізниці (з центром у Харкові); Південно-Донецької залізниці (з центром у Ясинуватій); Південно-Західної залізниці (з центром у Києві); Північно-Донецької залізниці (з центром в Артемівську); Сталінської залізниці (з центром у Дніпропетровську)¹⁸. Всі призначення по особовому складу ДТВ ГУДБ НКВС, що функціонували на території УРСР, відбувалися виключно наказами НКВС СРСР по особовому складу, республіканськими наказами не оголошувалися та не дублювалися, в облуправління не надсилалися. Формально це означало, що ДТВ напряму підпорядковувалося 6-му відділу ГУДБ НКВС СРСР. Втім, аналіз тогочасних документів свідчить, що в оперативних питаннях ДТВ підпорядковувалися наркомату внутрішніх справ УРСР і начальникам облуправлінь НКВС.

Партійне керівництво кадровою політикою НКВС

До квітня 1937 р. призначення наркомів і начальників обласних УНКВС затверджувалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, а начальників міських і районних відділів НКВС – на

¹⁶ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 369 по о/с від 1 жовтня 1938 р.

¹⁷ Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 649 по о/с від 22 березня 1938 р.

¹⁸ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. / авт.-упор. Ю. Шаповал [та ін.] – К.: Либідь, 2009. – С. 168.

засіданнях бюро обкомів партії. Інколи кадрові питання НКВС УРСР розглядалися навіть на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б). Так, 8 травня 1937 р. тут було ухвалено постанову:

«Для підсилення чекістської роботи на Далекому Сході перевести т. Балицького з посади Наркома Внутрішніх Справ УРСР на посаду начальника УНКВС Далеко-Східного краю»¹⁹.

Відповідний наказ НКВС СРСР був підписаний за три дні²⁰.

1 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло «Питання НКВС Українського РСР» та ухвалило постанову про призначення першим заступником наркома внутрішніх справ УРСР В. Т. Іванова, звільнення З. Б. Кацнельсона від обов'язків заступника наркома внутрішніх справ УРСР і відкликання у розпорядження НКВС СРСР для подальшого використання на господарській роботі; начальником УНКВС по Донецькій області став Д. М. Соколінський; начальника 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВС П. М. Рахліса замінили колишнім начальником УНКВС по Кіровській області О. О. Абуговим²¹.

Заміна П. М. Рахліса О. О. Абуговим була здійснена союзним наказом НКВС днем раніше²², тобто формально відбулася без кремлівської згоди. Інші ж санкціоновані кадрові переміщення були оформлені наказом НКВС СРСР від 3 квітня²³. Винятком став З. Б. Кацнельсон – наказ про його відкликання датований 7 квітня²⁴. Відповідна постанова політбюро ЦК КП(б)У була ух-

¹⁹ Постановление политбюро ЦК ВКП(б) о начальнике УНКВД Дальневосточного края // Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Документы высших органов партийной власти: 1937–1938 / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотников. – М.: МФД, 2004. – С. 162–163.

²⁰ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 686 по о/с від 11 травня 1937 р.

²¹ Постановление политбюро ЦК ВКП(б) о кадрах НКВД УССР // Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... – С. 122–123.

²² ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 426 по о/с від 31 березня 1937 р.

²³ Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 458 по о/с від 3 квітня 1937 р.

²⁴ Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 481 по о/с від 7 квітня 1937 р.

валена опитом лише 13 квітня 1937 р.²⁵, тобто республіканське керівництво укотре вже поставили перед фактом.

Таке траплялося і раніше. Наприклад, 20 грудня 1936 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У були затверджені начальники УНКВС: Д. М. Соколінський – по Дніпропетровській, М. М. Тимофєєв – по Вінницькій, Є. Ф. Кривець – по Чернігівській області²⁶. Відповідний наказ НКВС СРСР про ці призначення датований чотирма днями раніше²⁷.

Отже, постанова політбюро ЦК КП(б)У від 13 квітня 1937 р. була останньою, якою затверджувалися начальники обласних управлінь НКВС у 1937–1938 рр. Після цього республіканське політбюро лише тричі розглядало кадрові питання республіканського НКВС:

- 17 травня 1937 р. начальник управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) НКВС УРСР директор міліції М. С. Бачинський був затверджений за сумісництвом заступником наркома внутрішніх справ республіки²⁸;
- 2 липня 1937 р. ухвалило постанову про затвердженого наказом НКВС СРСР ще 14 червня 1937 р.²⁹ нового керівника українських чекістів: «Згідно з рішенням ЦК ВКП(б) провести в радянському порядку рішення про звільнення Балицького В.А. від обов'язків Наркома Внутрішніх Справ УРСР і затвердження Народним Комісаром Внутрішніх справ УРСР т. Леплевського І.М. Постанову ЦВК УРСР в газетах не публікувати»³⁰;
- 27 січня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У погодилося призначити наркомом внутрішніх справ республіки комісара державної

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 439, арк. 23.

²⁶ Там само, арк. 4–5.

²⁷ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1190 по о/с від 16 грудня 1936 р.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 439, арк. 116.

²⁹ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 968 по о/с від 14 червня 1937 р.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 440, арк. 12.

безпеки 3-го рангу О. І. Успенського³¹, якого вже призначили на цю посаду наказом НКВС СРСР двома днями раніше³².

Починаючи з січня 1939 р., політбюро ЦК КП(б)У відновило практику затвердження співробітників НКВС УРСР на керівних посадах, причому узгодженню тут підлягали навіть начальники районних відділів. Обкоми КП(б)У на своїх засіданнях також затверджували всі кадрові призначення співробітників УНКВС, причому робили це прискіпливо і чимало чекістів позбулися своїх посад через «компрометуючі матеріали» (порушення «соціалістичної законності», приховування соціального походження чи політичного минулого).

Так, наприклад, бюро Сталінського обкому КП(б)У на засіданні 19 травня 1939 р. не затвердило старшого лейтенанта державної безпеки В. З. Чорного заступником начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Сталінській області і «вважало неможливим його роботу в органах»³³. Відзначимо, що влітку 1938 р. начальника Краматорського міського відділу НКВС В. З. Чорного обрали делегатом на XIV з'їзд КП(б)У³⁴ і нагородили «Почётным знаком ВЧК–ГПУ»³⁵. В УНКВС по Сталінській області виконали «волю партії» і звільнили чекіста в запас³⁶.

На цьому ж засіданні бюро Сталінського обкому КП(б)У відмовило у посаді начальнику 3-го відділу УДБ УНКВС старшому лейтенанту державної безпеки О. А. Воронцю³⁷. Останній майже 9 місяців очолював цей підрозділ як т. в. о. начальника³⁸ і

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 442, арк. 7.

³² ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 138 по о/с від 25 січня 1938 р.

³³ Держархів Донецької обл., ф. 326, оп. 1, спр. 1379, арк. 77.

³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 562, арк. 166.

³⁵ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

³⁶ Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 1379 по о/с від 13 червня 1939 р.

³⁷ Держархів Донецької обл., ф. 326, оп. 1, спр. 1379, арк. 77.

³⁸ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 570 по о/с від 29 серпня 1938 р.

навіть отримав нагороду – «Почётный знак ВЧК–ГПУ»³⁹. Втім, з органів держбезпеки його не звільнили і невдовзі призначили заступником начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області⁴⁰. Виявлені архівні матеріали не дозволяють з'ясувати, чому саме начальник контррозвідки Донбасу та його заступник не були затверджені на своїх посадах. Зрозуміло лише, що їхні кандидатури не пройшли саме по «партійній лінії» і це було абсолютною несподіванкою для керівників як УНКВС та і НКВС УРСР.

Того ж 19 травня 1939 р. бюро Сталінського обкому КП(б)У ухвалило постанову про звільнення з НКВС 3-х співробітників: помічника оперуповноваженого відділку дорожньо-транспортного відділу (ВДТВ) НКВС станція Ясинувата сержанта державної безпеки Ф. С. Королюка – через двох сестер у Румунії та «побутовий зв'язок з репресованим польським шпигуном – колишнім петлюрівським отаманом»; помічника начальника ВДТВ НКВС станції Волноваха молодшого лейтенанта державної безпеки І. С. Тищенко – за пиятику та привласнення речей засуджених; оперуповноваженого ВДТВ НКВС станції Волноваха сержанта державної безпеки О. К. Кабачного – «за допити заарештованих у нетверезому стані і нереагування на порушення революційної законності»⁴¹. Невдовзі всіх трьох звільнили з НКВС⁴².

Були випадки, коли, начебто, саме партійні органи формально ініціювали арешт чекістів, хоча, зрештою, це була констатація факту. Так сталося з молодшим лейтенантом державної безпеки Миколою Трохимовичем Куценком. Із 1937 р. він очолював Зіньківський районний відділ НКВС Полтавської області (наказ НКВС УРСР про призначення не виявлений). На відзначення ХХ річчя створення органів ВЧК–ОДПУ–НКВС ЦВК УРСР

³⁹ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

⁴⁰ Давидюк А. Репресований джаз // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997 – № 1/2 – С. 315.

⁴¹ Держархів Донецької обл., ф. 326, оп. 1, спр. 1379, арк. 77–78.

⁴² ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1379 по о/с від 1 липня 1939 р.

«за зразкове виконання завдань уряду, активну боротьбу з контрреволюцією і охорону інтересів трудящих» був нагороджений цінним подарунком і грамотою⁴³; влітку наступного року отримав «Почётный знак ВЧК-ГПУ»⁴⁴. Із 1 жовтня 1938 р. працював начальником Ярмолинецького районного відділку НКВС Кам'янець-Подільської області (наказ НКВС УРСР про призначення не виявлений). Був затверджений на посаді начальника Ярмолинецького райвідділку НКВС 7 лютого 1939 р. Кам'янець-Подільським обкомом КП(б)У і 3 червня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У⁴⁵. Втім, вже 19 жовтня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Д. Горлинський підписав довідку на М. Т. Куценка, де повідомляв ЦК КП(б)У, що останній «притягається до кримінальної відповідальності»⁴⁶. У довідці акцентувалася увага, що у 1938 р. М. Т. Куценко очолював Миргородську міжрайонну оперативно-слідчу групу, яка

«особливо відзначилися у проведенні незаконних арештів і фальсифікації слідчих справ. [...] Поголовне побиття арештованих і знущання над ними під час допитів призвело у ряді випадків до самогубства арештованих. Зокрема, у вікно викинулися арештовані Панкотов, Кучинський та інші».

8 листопада 1939 р. інструктор відділу кадрів ЦК КП(б)У Оксень розглянув присланий М. Д. Горлинським «компромат» і запропонував М. Т. Куценка звільнити з роботи в органах державної безпеки та притягнути до кримінальної відповідальності⁴⁷. Насправді М. Т. Куценка заарештували ще 14 жовтня 1939 р. в Ярмолинцях⁴⁸, а санкцію на його арешт нарком внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія дав ще 29 вересня⁴⁹. 3–7 лютого 1941 р.

⁴³ Про нагородження працівників НКВС УРСР. Постанова Центрального Виконавчого Комітету УРСР // Вісти. – 1937. – 20 грудня.

⁴⁴ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 566, арк. 15.

⁴⁶ Там само, арк. 14.

⁴⁷ Там само, арк. 15–16.

⁴⁸ ГДА СБ України, Полтава, спр. 8607, т. 1, арк. 9.

⁴⁹ Там само, арк. 4.

військовий трибунал Харківського військового округу у приміщенні Зіньківського райвідділу НКВС у закритому судовому засіданні розглянув справу по обвинуваченню М. Т. Куценка у злочинах, передбачених статтею 206-17 п. «б» КК УРСР, та засудив на смерть⁵⁰. Вирок виконано у Полтаві 6 травня 1941 р.⁵¹

Фактичне перебування на посаді

Цікавим є питання про фактичне перебування співробітників НКВС на посадах, оскільки накази фіксували лише дати призначень та звільнення. Наркоми внутрішніх справ УРСР приступали до роботи майже відразу після призначення – І. М. Леплевський вже наступного дня був представлений співробітникам центрального апарату першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фріновським⁵²; О. І. Успенський підписав наказ: «вступив у виконання обов'язків» за день після відповідного наказу НКВС СРСР⁵³.

З'ясувати, коли саме начальники УНКВС приступили до виконання своїх обов'язків, можна, насамперед, за наказами по обласних управліннях. Зокрема, начальник УНКВС по Харківській області Г. Г. Телешев обійняв посаду за 13 днів після призначення, про що сповістив підлеглих наказом по обласному УНКВС (мовою оригіналу):

«16 марта 1938 г. № 106а гор. Харьков

На основании приказа НКВД СССР от 3-го марта 1938 г. № 501 сего числа вступил в исполнение обязанностей Начальника Управления НКВД по Харьковской области.

Капитан государственной безопасности Телешев»⁵⁴.

Призначений начальником УНКВС по Миколаївській області цим же наказом НКВС СРСР № 501 П. В. Карамішев приступив

⁵⁰ ГДА СБ України, Полтава, спр. 8607, т. 1, арк. 508–509.

⁵¹ Там само, арк. 547.

⁵² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 153.

⁵³ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 36 по о/с від 27 січня 1937 р.

⁵⁴ Там само, к. д., наказ УНКВС Харківської області № 106а від 16 березня 1938 р.

до виконання обов'язків 23 березня 1938 р.⁵⁵ Г. А. Ключвант-Гришин, призначений 20 липня 1937 р. начальником УНКВС по Вінницькій області⁵⁶, прийняв справи від свого попередника М. М. Тимофєєва лише 1 серпня 1937 р.⁵⁷

Подібна картина спостерігається і з керівниками меншого калібру. Призначені 8 серпня 1937 р. начальники відділів УДБ УНКВС по Харківській області (2-го – Л. О. Чернов [з посади заступника начальника 1-го відділу УДБ НКВС УРСР], 3-го – Й. Б. Фішер [з посади начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області]; 4-го – А. М. Симхович [з посади начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області]; 5-го – В. Л. Писарєв-Фукс [з посади начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області])⁵⁸ прибули на місце призначення за тиждень⁵⁹. Лише 21 червня 1938 р. став працювати заступником начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР старший лейтенант державної безпеки О. Н. Троїцький⁶⁰, який був призначений ще місяць тому з посади т. в. о. начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Іркутській області⁶¹.

Зареєстровано чимало випадків, коли накази про призначення видавалися «заднім числом», тобто коли співробітник вже перебував на посаді. Згідно з оперативними документами, капітан державної безпеки Л. Й. Рейхман почав працювати зас-

⁵⁵ Бажан О.Г., Золотарьов В.А. «Обличчя великого терору»: сторінки біографії капітана державної безпеки П. В. Карамішева // Реабілітовані історією. Миколаївська область. Кн. 7 / Миколаївський обласний центр пошукових досліджень та редакційно-видавничої діяльності. – Миколаїв: Іліон, 2017. – С. 74.

⁵⁶ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1194 по о/с від 20 липня 1937 р.

⁵⁷ ГДА СБ України, Вінниця, особова справа 7542, т. 3, арк. 5.

⁵⁸ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 по о/с від 08 серпня 1937 р.

⁵⁹ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 256.

⁶⁰ Бажан О., Золотарьов В. Безмежно відданий наркомун Успенському (Олександр Нілович Троїцький) // Краєзнавство. – 2014. – № 3/4. – С. 105.

⁶¹ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1189 по о/с від 20 травня 1937 р.

тупником начальника УНКВС по Харківській області 6 серпня 1937 р.⁶² Офіційно ж він був затверджений на посаді союзним наказом за 10 днів⁶³, республіканським – за місяць⁶⁴. Колишній начальник Проскурівського окрвідділу НКВС старший лейтенант державної безпеки О. Г. Мірошниченко з липня 1937 р. виконував обов'язки начальника 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР, а офіційно був призначений лише за 2 місяці⁶⁵.

Зрозуміло, що у багатьох випадках співробітники залишали свої посади не відразу, а здавали справи. Нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 1-го рангу В. А. Балицький виконував свої обов'язки до 17 травня 1937 р.⁶⁶; т. в. о. заступника наркома внутрішніх справ УРСР майор державної безпеки А. М. Хатаневер, призначений 9 травня 1938 р. помічником начальника УНКВС по Ленінградській області⁶⁷, ще 17 травня 1938 р. підписував накази⁶⁸; відкликаний у розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР начальник 3-го відділу УДБ УНКВС по Київській області старший лейтенант державної безпеки Л. Г. Лунєв-Мінц⁶⁹ виконував свої обов'язки до 22 серпня 1937 р.⁷⁰

Окремо слід зупинитися на випадках, коли співробітники спочатку призначалися на посаду, а потім цей наказ скасову-

⁶² Див. біографічні нариси: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 250–282; *Бажан О., Золотарьов В.* Біографія майора державної безпеки Льва Рейхмана в динаміці репресивної політики радянської влади в 1920–1930-ті роки // Південний Захід. Одесика. Іст.-краєзн. наук. альманах. – Вип. 17. – Одеса: Друкарський дім, 2014. – С. 220–238.

⁶³ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1442 по о/с від 16 серпня 1937 р.

⁶⁴ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 345 по о/с від 5 вересня 1937 р.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ *Шаповал Ю., Золотарёв В.* «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. – М.: Полит. энциклопедия, 2017. – С. 129–130.

⁶⁷ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1445 по о/с від 05 травня 1937 р.

⁶⁸ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 280 по о/с від 17 травня 1938 р.

⁶⁹ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 по о/с від 8 серпня 1937 р.

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 2280, т. 3, арк. 13.

вався. Так, 22 березня 1938 р. старший лейтенант державної безпеки Г. М. Кобизєв був призначений наркомом внутрішніх справ Молдавської АССР (з посади начальника відділу кадрів НКВС УРСР)⁷¹. Майже за два місяці був підписаний наказ про призначення вже капітана державної безпеки Г. М. Кобизєва начальником УНКВС по Харківській області (з посади начальника відділу кадрів НКВС УРСР). Окремим пунктом у цьому наказі повідомлялося про скасування попереднього наказу про його призначення до Молдавії⁷². Чи виїздив Г. М. Кобизєв до Тирасполя – у його особовій справі не зазначено⁷³. Невідомо також – чи приїздив до Сталіно капітан державної безпеки Ф. К. Луговцев, який був призначений заступником начальника УНКВС Донецької області⁷⁴, оскільки цей наказ за півтора місяці був скасований⁷⁵.

Зафіксовано чимало випадків, коли скасування наказів про призначення співробітників не фіксувалася, але вони продовжували працювати на попередніх посадах. У середині жовтня 1937 р. начальник 3-го відділку УДБ Кременчуцького міськвідділу НКВС старший лейтенант державної безпеки С. К. Бойко був призначений т. в. о. начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Полтавській області⁷⁶. Цей наказ не скасовували, але через 10 місяців він був відкликаний до НКВС УРСР з посади начальника 3-го відділку УДБ НКВС Кременчуцького міськвідділу НКВС⁷⁷. Сам же С. К. Бойко свідчив:

«У Кременчуцькому міськвідділі НКВС я працював з червня 1937 р. Нач[альником] 3-го відділку того ж міськвідділу я працював з червня 1937 р. по 5 червня 1938 р. На посаді т. в. о. на-

⁷¹ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 648 по о/с від 22 березня 1938 р.

⁷² Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 1188 по о/с від 20 травня 1938 р.

⁷³ ГДА СБ України, Харків, особова справа 8201.

⁷⁴ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 811 по о/с від 7 квітня 1938 р.

⁷⁵ Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 1298 по о/с від 28 травня 1938 р.

⁷⁶ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 391 по о/с від 12 жовтня 1937 р.

⁷⁷ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 514 по о/с від 31 липня 1937 р.

ч[альника] Кременчуцького міськвідділу я працював з 5 червня по 30 липня 1938 р.»⁷⁸.

Непризначені наказами керівники

Ми вже докладно писали про шалену ротацію у керівному складі НКВС під час Великого терору 1937–1938 рр.⁷⁹, отже не дивно, що чимало чекістів займали відповідальні посади у НКВС УРСР без офіційного призначення наказами на ці посади. Наведемо лише кілька прикладів.

Старший майор державної безпеки О. П. Радзивилівський у лютому–березні 1938 р. підписував документи як заступник наркома внутрішніх справ УРСР. Наказів НКВС СРСР і НКВС УРСР про його призначення не виявлено, відсутній про це запис і в особовій справі⁸⁰.

Капітан державної безпеки Г. А. Ключгант-Гришин⁸¹ у червні–липні 1937 р. очолював УНКВС по Одеській області і навіть спочатку був затверджений головою судової трійки для виконання наказу НКВС СРСР № 00447⁸². Утім, жодним наказом НКВС СРСР чи НКВС УРСР він на цю посаду не призначався. Немає про це записів у його особовій справі⁸³.

⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр 37976., арк. 49.

⁷⁹ *Золотарьов В.* Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2. – С. 86–115.

⁸⁰ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. – С. 104.

⁸¹ Див. біографічний нарис: *Золотарьов В.* Жертва «беріївської відлиги»: сторінки біографії капітана державної безпеки Григорія Аркадійовича Ключганта-Гришина // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2014. – № 2. – С. 407–442.

⁸² Список лиц, входящих в состав троек, созданных по приказу НКВД СССР от 30.07.1937 г. № 00447 // Кадровый состав органов госбезопасности СССР. 1935–1939: [электронный ресурс]. – Режим доступа https://nkvd.memo.ru/index.php/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82:%D0%A1%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D1%8B_%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA_%D0%B2_1937%E2%88%921938_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%85.

⁸³ ГДА СБ України, Вінниця, особова справа 7542.

Полковник І. Б. Шумський у серпні 1937 р. – березні 1938 р. працював начальником Запорізького міського відділу НКВС⁸⁴, хоча офіційно на цю посаду жодним наказом не призначався, але у наказі про усунення з посади фігурує як начальник Запорізького міського відділу НКВС⁸⁵.

Старший лейтенант державної безпеки Д. А. Перцов у липні–листопаді 1938 р. очолював морський відділ ГУДБ НКВС СРСР в Одесі (перед цим працював заступником начальника УНКВС по Харківській області). Відповідних наказів про його призначення не виявлено. Немає про це запису у його особовій справі⁸⁶. Ба більше, у матеріалах судової справи він фігурує як заступник начальника УНКВС по Харківській області⁸⁷.

Найбільша кількість «непризначених начальників» припадає на літо 1938 р. і пов'язана з черговою реорганізацією структури органів державної безпеки.

Невідповідність посад у наказах існуючій організаційній структурі НКВС УРСР

Під час перебування М. Єжова на посаді наркома внутрішніх справ відбулося три хвили реорганізації органів держбезпеки⁸⁸. На сьогодні немає жодного спеціального дослідження реформування структури НКВС УРСР у 1937–1938 рр. У кращому випадку, дослідники згадують союзні зміни, обминаючи українські

⁸⁴ Див. біографічні нариси: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 250–282; *Потильчак О.* Ігор Борисович Шумський (1898–1974): сходинками службової кар'єри керівника УПВІ НКВС Української СРСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – № 1. – С. 243–259.

⁸⁵ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 55 по о/с від 4 березня 1938 р.

⁸⁶ ГДА СБ України, Харків, особова спр. 9919.

⁸⁷ Див. біографічні нариси: *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 304–312; *Золотарьов В., Бажан О.* Мясник: сторінки біографії ст. лейтенанта держбезпеки Давида Перцова // Південний захід. Одеса. Іст.-краєзн. наук. альманах. – Вип. 12. – Одеса: Друкарський дім, 2011. – С. 199–248; *Золотарёв В.* Страницы биографии «нарушителя социалистической законности». Давид Аронович Перцов // Чекисты на скамье подсудимых. Сб. ст. – М.: Пробел-2000, 2017. – С. 209–268.

⁸⁸ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941 – С. 45–56.

особливості реорганізації⁸⁹. Історики ж служби зовнішньої розвідки України взагалі помилково називають 3-й (контррозвідувальний) відділ УДБ НКВС УРСР – «підрозділом зовнішньої розвідки»⁹⁰. Насправді, із грудня 1936 р. по липень 1937 р. іноземного відділу, що займався зовнішньою розвідкою, у складі УДБ НКВС УРСР не існувало.

Відзначимо, що реорганізація органів державної безпеки, згідно з наказом НКВС СРСР № 00632 від 9 червня 1938 р., насамперед, передбачала, *по-перше*, створення у 1-му Управлінні (державної безпеки) НКВС 6-го (обслуговування міліції, прикордонних і внутрішніх військ НКВС), 7-го (оборонна промисловість), 8-го (загальна промисловість) і 9-го (сільськогосподарського) відділів. У НКВС УРСР був відновлений 5-й (іноземний) відділ. *По-друге*, 5-ті (особливі) відділи розформовувалися в обласних УНКВС та центральному апараті НКВС УРСР, а їх особливий склад передавався до Особливих відділів НКВС Київського і Харківських військових округів. 2-ге Управління (особливих відділів) у складі НКВС УРСР не створювалося. *По-третє*, 3-тє (транспортне) Управління існувало у НКВС УРСР в урізаному вигляді (діяв лише 3-й відділ).

За свідченням першого начальника 6-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки В. Р. Грабаря, його підрозділ був сформований у червні 1938 р. із 7-го відділку 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС і Київського військового округу⁹¹. Утім, виявити відповідний наказ про призначення В. Р. Грабаря начальником новоствореного підрозділу, як і про призначення начальників 5-го, 7-го, 8-го і 9-го відділів 1-го Управління НКВС УРСР, поки не вдалося.

В особовій справі колишнього начальника 9-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР В. П. Калюжного про його призначення на посаду 14 серпня 1938 р. з посиланням на наказ НКВС УРСР

⁸⁹ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 рр. – С. 105, 117–118; Окіпнюк В.Т. Органи державної безпеки УРСР (1922–1943 рр.): історико-правове дослідження. – Херсон: ФОП Грінь Д.С., 2017. – С. 262–272.

⁹⁰ Керівники української зовнішньої розвідки – С. 52.

⁹¹ Відлуння Великого терору. Зб. док. у трьох томах. – Т. 3. – С. 35.

по особовому складу № 525⁹². Наказ зберігається у ГДА СБ України. Взагалі 1 Управління НКВС УРСР стало згадуватися у наказах по особовому складу НКВС УРСР лише у середині серпня 1938 р.⁹³, хоча за відомими автору оперативними документами, воно згадується вже у липні.

13 липня 1938 р. 5-й (особливий) відділ УДБ УНКВС по Харківській області був розформований, а його особовий склад «переведений» до Особливого відділу НКВС Харківського військового округу (ХВО). Слово «переведений» подається автором в лапках, оскільки після утворення у 1935 р. ХВО особливий відділ УДБ УНКВС по Харківській області був водночас особливим відділом ГУДБ НКВС ХВО. Відповідний республіканський наказ датований аж 3 вересня 1938 р., причому попередні посади харківських військових контррозвідників зазначені як співробітників 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області⁹⁴. Наказ про ліквідацію 5-го відділу УДБ НКВС УРСР (він же Особливий відділ ГУДБ НКВС Київського військового округу [КВО]) і «переведення» його особового складу до НКВС КВО автором не виявлений.

Стосовно реорганізації НКВС УРСР згідно з наказом НКВС СРСР № 00641 від 29 вересня 1938 р., то до кінця року вона була «проігнорована» в українських наказах по особовому складу і почала зазначатися лише в січні 1939 р.

Оформлення звільнення співробітників з роботи в органах НКВС

Звільнення співробітників НКВС СРСР зазвичай оформлювалося союзним наказом по особовому складу згідно із «Положенням про проходження служби начальницьким складом Головного управління державної безпеки Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Союзу РСР». При цьому зазначалися лише статті цього документа, за якими відбувалося звільнення.

⁹² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 3080, арк. 14.

⁹³ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 533 по о/с від 15 серпня 1938 р.

⁹⁴ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 583 по о/с від 03 вересня 1938 р.

Стаття 37 пункт «а» – передбачала звільнення в атестаційному порядку через службову невідповідність;

Стаття 37 пункт «б» – неможливість використання у зв'язку зі скороченням штатів або реорганізацією;

Стаття 38 пункт «а» – вирок суду або рішення Особливої наради при НКВС СРСР;

Стаття 38 пункт «б» – арешт судовими органами;

Стаття 38 пункт «в» – неможливість використання на роботі у ГУДБ⁹⁵.

Хоча стаття 37 передбачала звільнення з кадрів і діючого резерву за вислугою років і через хворобу, але в таких випадках зазначалася не стаття, а причина. Так, наприклад, 2 серпня 1938 р. союзним наказом були звільнені у «запас через хворобу» заступник начальника 11-го (водного) відділу старший лейтенант державної безпеки М. О. Чернов, помічник начальника відділку 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області сержант державної безпеки Ш. І. Бренер; інспектор 9-го (спеціального) відділу УДБ НКВС УРСР М. В. Бабенко; просто у запас – співробітник 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР Ф. Д. Ганопольський; у «відставку за вислугою років» помічник оперуповноваженого Тупичівського районного відділу НКВС Чернігівської області А. О. Семенченко; за статтею 38 п. «б» – колишній начальник відділку 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області старший лейтенант державної безпеки І. П. Авдєєв⁹⁶. Цей наказ був оголошений співробітникам держбезпеки республіканським наказом за 13 днів⁹⁷.

У 1937 р. союзні накази про звільнення українських чекістів республіканськими наказами не оголошувалася. Наступного року картина дещо змінилася. Спеціальні союзні накази про звільнення співробітників НКВС УРСР за статтею 38 п. «б» (тоб-

⁹⁵ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 559.

⁹⁶ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1728 по о/с від 02 серпня 1938 р.

⁹⁷ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 527 по о/с від 15 серпня 1938 р.

то арешт) були оголошені лише двічі – від 7 квітня 1938 р. про звільнення 91 особи⁹⁸ (об'явлений наказом НКВС УРСР за 15 днів)⁹⁹ та від 9 серпня 1938 р. про звільнення 74 осіб¹⁰⁰ (оголошений наказом НКВС УРСР за 19 днів)¹⁰¹, причому зазначені лише прізвища та ініціали співробітників.

Заарештовані чекісти у наказах НКВС УРСР спочатку фігурували просто як усунуті з посади. Першим таким наказом було відсторонення від займаних посад особливоуповноваженого НКВС УРСР капітана державної безпеки Н. Л. Рубінштейна, заступника начальника адміністративно-господарського управління капітана державної безпеки О. М. Бермана, начальника 6-го (транспортного) відділу УДБ УНКВС по Київській області Й. Я. Казбека, начальника 5-го відділку 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР К. К. Енклера¹⁰². Всі четверо на той час були заарештовані. Згодом був підписаний наказ про відсторонення від посади 5-ти вже заарештованих чекістів¹⁰³. Відсторонили від посади, але не заарештували, і начальника 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР капітана державної безпеки М. Ю. Амірова¹⁰⁴, який здійснив невдалу спробу самогубства.

Коли ж маховик арештів серед українських чекістів почав набирати обертів, то у республіканських наказах стали зазначати арешт. Першим відомим автору таким документом став наказ про відсторонення з посади «як заарештованого» начальника відділу резервів НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки М. М. Букшпана¹⁰⁵. 27 липня 1937 р. повідомили про арешт 2-х осіб¹⁰⁶; 19 серпня 1937 р. – одним наказом про арешт

⁹⁸ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 810 по о/с від 07 квітня 1938 р.

⁹⁹ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 191 по о/с від 22 квітня 1938 р.

¹⁰⁰ Там само, к. д., наказ НКВС СРСР № 1881 по о/с від 9 серпня 1938 р.

¹⁰¹ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 554 по о/с від 28 серпня 1938 р.

¹⁰² Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 236 по о/с від 20 червня 1937 р.

¹⁰³ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 257 по о/с від 1 липня 1937 р.

¹⁰⁴ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 280 по о/с від 14 липня 1937 р.

¹⁰⁵ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 288 по о/с від 22 липня 1937 р.

¹⁰⁶ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 300 по о/с від 27 липня 1937 р.

17 осіб¹⁰⁷, другим наказом – про арешт 47 чекістів¹⁰⁸, третім наказом – про арешт начальника Запорізького міського відділу НКВС капітана державної безпеки М. Г. Джавахова¹⁰⁹; 31 серпня 1937 р. – відсторонили від роботи 4-х заарештованих¹¹⁰ 4 вересня 1937 р. – відсторонили ще двох чекістів¹¹¹. Більше наказів НКВС УРСР за 1937–1938 рр. з повідомленнями про арешти співробітників держбезпеки не виявлено.

Слід відзначити, що накази НКВС СРСР про звільнення співробітників з органів дуже часто вказують невірні посади. Вищезгаданий І. П. Авдєєв перед арештом 16 квітня 1938 р. насправді був не начальником відділку особливого відділу, а більше року був начальником 5-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Харківської області¹¹². Вже в липні він був звільнений з-під арешту і з 1 серпня 1938 р. працював інспектором при начальнику УНКВС Харківської області¹¹³.

28 лютого 1939 р. був звільнений у запас через хворобу комендант УНКВС по Вінницькій області лейтенант державної безпеки Л. Н. Бельський¹¹⁴. Насправді ж комендантом на Поділлі він працював до квітня 1938 р., потім 5 місяців керував адміністративно-господарським відділом НКВС УРСР, а у жовтні 1938 р. – травні 1939 р. був начальником ділянки Рибинського гідровуз-

¹⁰⁷ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 318 по о/с від 19 серпня 1937 р.

¹⁰⁸ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 319 по о/с від 19 серпня 1937 р.

¹⁰⁹ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 320 по о/с від 19 серпня 1937 р.

¹¹⁰ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 336 по о/с від 31 серпня 1937 р.

¹¹¹ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 337 по о/с від 4 вересня 1937 р.

¹¹² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 431.

¹¹³ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1728 по о/с від 02 серпня 1938 р.

¹¹⁴ Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939: [електронний ресурс]. – Режим доступу https://nkvd.memo.ru/index.php/%D0%91%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%9B%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B4_%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

ла НКВС у Ярославській області¹¹⁵. Маємо невідповідність і дати звільнення і посади.

Наказ про звільнення в запас ще не означав миттєвого усунення з посади. 27 липня 1937 р. був звільнений в запас з посади інспектора при начальнику УНКВС по Харківській області капітан державної безпеки Д. М. Медведєв¹¹⁶. Майбутнього відомого партизана з органів прибрали за поданням харківського облуправління НКВС

«[...] у зв'язку з наявністю у нього брата, активного троцькіста, який нині заарештований за контрреволюційну троцькістську діяльність ГУДБ НКВС СРСР, з яким Медведєв мав зв'язок, відвідував квартиру останнього. [...] Медведєв, знаходячись на роботі в органах ДПУ–НКВС з 1920 року, оперативно себе не проявив і атестаційними даними характеризується негативно»¹¹⁷.

Втім, через «виробничу необхідність», пов'язану з початком масових операцій, Д. М. Медведєва «затримали» на роботі. Його призначили начальником оперативного штабу з проведення «куркульської операції» у Харківській області, а згодом він очолював Кременчуцьку міжрайонну оперативно-слідчу групу по проведенню «польської операції». Із лав НКВС УРСР був звільнений наказом УНКВС по Харківській області лише 9 вересня 1937 р.¹¹⁸

Плутанина та помилки у наказах НКВС СРСР і НКВС УРСР

Шалена ротація кадрів у 1937–1938 рр. призводила до того, що співробітники відділу кадрів НКВС не встигали своєчасно відслідковувати і фіксувати всі переміщення та подавали невірні відомості про попередню посаду, з якої відбувалося призначення. Цим хибують як союзні, так і республіканські накази.

¹¹⁵ ГДА СБ України, Київ, ф. 12, службова картка Бельського Л.Н.

¹¹⁶ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1275 по о/с від 20 липня 1937 р.

¹¹⁷ Дунаев Ф. Сильный духом // Новости разведки и контрразведки. – 1998. – № 16. – С. 5.

¹¹⁸ Докладніше про діяльність Д. М. Медведєва під час Великого терору у Харкові див.: Золотарьов В. Харківський слід партизана (Невідомі сторінки біографії Героя Радянського Союзу Д. Медведєва) // Історія в школах України. – 1998. – № 4. – С. 44–48.

Так, у вже згадуваному союзному наказі від 22 березня 1938 р. про призначення начальниками відділів УДБ УНКВС по Кам'янець-Подільській області зазначалися їхні попередні посади: Г. А. Шухман – начальник 3-го відділу УДБ НКВС Молдавської АСРР, С. А. Гінесін – заступник начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області¹¹⁹. Насправді обидва працювали у Кам'янець-Подільському облуправлінні НКВС у якості т. в. о. начальників відповідних відділів з жовтня 1937 р.¹²⁰

23 грудня 1937 р. начальником 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області був призначений Й. А. Шапіро (з посади начальника Ворошиловградського міського відділу НКВС)¹²¹. 14 січня 1938 р. він розпочав свою роботу у Харкові, де пропрацював майже три місяці, що підтверджується багатьма оперативними документами. 7 березня 1938 р. Й. А. Шапіро був призначений т. в. о. помічника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР наказом НКВС УРСР, в якому зазначалася попередня посада – начальник Ворошиловградського міського відділу НКВС¹²². За 20 днів був підписаний новий наказ НКВС УРСР про призначення начальника Ворошиловградського міського відділу НКВС Й. А. Шапіро т. в. о. заступника начальника УНКВС Київської області¹²³. І якщо з життєвим шляхом Й. А. Шапіро все, врешті-решт, зрозуміло¹²⁴ – співробітники відділу кадрів НКВС УРСР наплутали, то з'ясувати за наказами посади у 1938 р. деяких значних чекістів досить важко.

Так, 27 березня 1938 р. помічник начальника УНКВС по Дніпропетровській області капітан державної безпеки М. О. Ізвеков

¹¹⁹ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 649 по о/с від 22 березня 1937 р.

¹²⁰ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 369 по о/с від 1 жовтня 1938 р.

¹²¹ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 502 по о/с від 23 грудня 1937 р.

¹²² Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 61 по о/с від 7 березня 1938 р.

¹²³ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 98 по о/с від 27 березня 1938 р.

¹²⁴ Докладніше про нього див: *Бажан О., Золотарьов В.* «Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС», або Історія покарання ексекutora «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги» // Краєзнавство. – 2013. – № 3. – С. 165–175.

був призначений т. в. о. помічника наркома внутрішніх справ УРСР по відділах, що не входять до УДБ¹²⁵. 21 червня 1938 р. він же був призначений заступником начальника УРСМ НКВС УРСР, але знову-таки з посади помічника начальника УНКВС по Дніпропетровській області¹²⁶. Отже, незрозуміло, чи виконував М. О. Извеков обов'язки помічника наркома чи ні. Помічником начальника української міліції він дійсно працював¹²⁷, але вже 10 серпня 1938 р. був звільнений з НКВС

«як син поліцейського і такий, що мав близькі відносини в Дніпропетровську з Кинжаловим та іншими, які були згодом засуджені як вороги народу»¹²⁸.

Вже за кілька тижнів він працював начальником сектора мобілізаційних запасів Військово-промислової комісії при комітеті оборони РНК СРСР в Москві¹²⁹, хоча офіційно був звільнений з НКВС за чотирнадцять місяців з посади заступника начальника УРСМ НКВС УРСР¹³⁰.

Виявлено кілька випадків призначення співробітника на посаду двома різними республіканськими наказами. Начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області старшого лейтенанта державної безпеки Б. С. Глузберга¹³¹ начальником 5-го відділу УДБ УНКВС Одеської області призначили спочатку 26

¹²⁵ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 98 по о/с від 27 березня 1938 р.

¹²⁶ Там само к. д., наказ НКВС УРСР № 391 по о/с від 21 червня 1938 р.

¹²⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 69, арк. 205.

¹²⁸ Извеков Николай Александрович (ЧК–ГПУ) // Рязанский мартиролог: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stopgulag.org/object/78228189>.

¹²⁹ Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2721720.

¹³⁰ ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС СРСР № 1867 по о/с від 1 липня 1939 р.

¹³¹ Біографічний нарис див.: *Бажан О., Золотарьов В.* «Знавець інформаційно-чекістської справи» (Начальник Особового відділу УДБ УНКВС по Одеській області Борис Глузберг) // Південний Захід. Одесика. Іст.-краєзн. наук. альманах. – Одеса: Друкарський дім, 2019. – Вип. 27. – С. 110–123.

липня¹³², а потім 8 серпня 1937 р.¹³³ Аналогічна ситуація з начальником Лубенського райвідділу НКВС і за сумісництвом начальника 75-ї стрілецької дивізії старшим лейтенантом державної безпеки М. П. Макаровим. Начальником 5-го відділу УДБ УНКВС по Донецькій області його призначали 26 липня¹³⁴ і 8 серпня 1937 р.¹³⁵

Висновки

Незважаючи на значну інформаційну цінність наказів по особовому складу НКВС СРСР і НКВС УРСР як джерела для вивчення біографій співробітників державної безпеки, під час роботи з ними слід враховувати такі нюанси:

1. Фактичне перебування на посаді не завжди збігається з датами, зазначеними у наказах (як з датами в особових справах, службових картках, партійних документах). З'ясувати точну дату перебування співробітника на конкретній посаді можна лише за допомогою наказів по обласних УНКВС.
2. Посади, з яких співробітники призначалися на нові, як і посади, з яких вони звільнялися з НКВС, інколи виявляються помилковими.
3. Зазначені у наказах НКВС УРСР за літо 1938 р. посади співробітників не завжди відповідали існуючій на той час організаційній структурі органів державної безпеки республіки.
4. Чимало кадрових призначень другої половини 1937 р. і 1938 р. не оформлювалися відповідними наказами по особовому складу і не фіксувалися в особових справах.
5. Відомості про арешти співробітників у наказах по особовому складу неповні та не відповідають загальній кількості репресованих.
6. Лише комплексний аналіз архівних документів (накази по особовому складу НКВС СРСР і НКВС УРСР, накази по облас-

¹³² ГДА МВС України, м. Харків, к. д., наказ НКВС УРСР № 291 по о/с від 26 липня 1937 р.

¹³³ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 по о/с від 8 серпня 1937 р.

¹³⁴ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 292 по о/с від 26 липня 1937 р.

¹³⁵ Там само, к. д., наказ НКВС УРСР № 308 по о/с від 8 серпня 1937 р.

них управліннях НКВС; оперативні накази НКВС, особові і кримінальні справи, партійні документи) дозволить відновити достеменну біографію співробітника НКВС.

Zolotariov V. Orders on NKVD Personnel as a Source for Researching of Soviet State Security Staff During the Great Terror

The purposes of the article are as following: to investigate the orders on the personnel of the NKVD of the USSR and the USSR in 1937–1938 as sources for the study of the Chekist personnel of the Great Terror; to consider the specifics of drafting personnel orders and their different types; to find out their compliance with the current organisational structure and the real-time of stay of the Chekists in charge; to identify the typical mistakes and inaccuracies in orders.

Methodology and methods. The principles of a specific historical approach, comprehensiveness and integrity of the source, or group of them created the methodological basis of the study. The author also used biographical, problem-chronological, comparative-historical methods.

Conclusions. Noting the considerable information potential of the staff orders of the NKVD of the USSR and the NKVD of the UkrSSR, the author emphasised the following nuances:

- the actual tenure does not always coincide with the dates specified in the orders;
- previous and new appointments sometimes found to be erroneous;
- the positions of employees indicated in the orders of the NKVD of the USSR for the summer of 1938 did not always correspond to the organisational structure of the state security bodies existing at that time;
- many staff appointments of the second half of 1937 and 1938 were not drawn up by appropriate staff orders and were not recorded in personal files;
- information on arrests of staff members in orders on personnel is incomplete and does not correspond to the total number of repressed.

Therefore, only a comprehensive analysis of archival documents (staff orders of the NKVD of the USSR and NKVD of the UkrSSR, rules on regional management of the NKVD; operational orders of the NKVD, personal and criminal cases, party documents) would allow restoring the relevant biography of the NKVD employeys.

Key words: personnel order, NKVD of the USSR, NKVD of the UkrSSR, employee, appointment, dismissal.

REFERENCES

1. Ajsfel'd, A. and Serdiuk, N. (Comps.). (2018). «Velykyj teror» v Ukraini: *Nimets'ka operatsiia 1937–1938 rokiv*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. and Zolotar'ov, V. (2013). «Nesu moral'nu vidpovidal'nist' za vykryvlennia v orhanakh MVS», abo Istoriia pokarannia ekzekutora «masovoho teroru» I. A. Shapiro u chasy «khruschovs'koi vidlyhy». *Kraieznavstvo*. 3, 165–175 [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. and Zolotar'ov, V. (2014). Bezmezhno viddanyj narkomu Uspens'komu (Oleksandr Nilovych Troits'kyj). *Kraieznavstvo*. 3/4 [in Ukrainian].
4. Bazhan, O. and Zolotar'ov, V. (2014). Biohrafiiia majora derzhavnoi bezpeky L'va Rejkhmana v dynamitsi represyvnoi polityky radians'koi vlady v 1920–1930-ti roky. *Pivdennyj Zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchij naukovyj al'manakh*. (17), 220–238. Odesa: Drukars'kyj dim [in Ukrainian].
5. Bazhan, O. and Zolotar'ov, V. (2019). «Znavets' informatsijno-chekists'koi spravy» (Nachal'nyk Osobovoho viddilu UDB UNKVS po Odes'kij oblasti Borys Hluzberh). *Pivdennyj Zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchij naukovyj al'manakh*. (27), 110–123 [in Ukrainian].
6. Bazhan, O.H. and Zolotar'ov, V.A. (2017). «Oblychchia velykoho teroru»: storinky biohrafii kapitana derzhavnoi bezpeky P. V. Karamysheva. In *Reabilitovani istoriiei. Mykolaivs'ka oblast'. Vol. 7. Mykolaiv, Ilion, 2017* [in Ukrainian].
7. Davydiuk, A. (1997). Represovanyj dzhaz. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2 [in Ukrainian].
8. Dunaev, F. (1998). Silnyj duhom. *Novosti razvedki i kontrrazvedki*, 16 [in Russian].
9. Haustov, V.N., Naumov, V.P. and Plotnikov N.S. (Comps.). (2004). *Lubyanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih organov partijnoj vlasti: 1937–1938*. Moskva: MFD [in Russian].
10. Izvekov Nikolaj Aleksandrovich (ChK–GPU) // Ryazanskij martirolog. Elektronnij resurs. Rezhim dostupu [in Russian]. Retrieved from: <http://stopgulag.org/object/78228189>.
11. Khomenko, V.D., Skrypnyk, O.V., Shydenko, I.M, Bilokon', I.V, Romaniuk, V.O. (Comps.). Illiashova, H.O. (Ed.). (2010). *Kerivnyky ukrains'koi zovnishn'oi rozvidky*. Kyiv: Yaroslaviv Val.

12. Kokin, S. and Rossman, D. (Comps.). (2018). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u tr'okh tomakh. (Vol. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminal'nykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS, zasudzhenykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten' 1938 r. – cherven' 1943 r.).* Kyiv:Vydavets' V.Zakharchenko [in Ukrainian].
13. Kokin, S. and Yunhe, M. (2010). *Velykyj teror v Ukraini. «Kurkul's'ka operatsiia» 1937–1938 rr.* Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'koi akademiiia» [in Ukrainian].
14. Kokurin, A.I. and Petrov, N.V. (Comps.). (2003). *Lubyanka: Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB. 1917–1991.* Spravochnik. Moskva: MFD [in Russian].
15. Kolomiiets', V.O. (2015). *Sosny zamist' obeliskiv. Bilotserkivs'kyj martyroloh.* Bila Tserkva, TOV Bilatserkovdruk [in Ukrainian].
16. Okipniuk, V.T. (2017). *Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922–1943 rr.): istoryko-pravove doslidzhennia.* Kherson: FOP Hrin' D.S. [in Ukrainian].
17. Petrov, N. (2016). *Nahrazhdeny za rasstrel.* Moskva: MFD [in Russian].
18. Petrov, N.V. (2010). *Kto rukovodyl orhanamy hosbezopasnosti, 1941–1954: Spravochnik.* Moskva: O-vo «Memoryal», «Zven'ia» [in Russian].
19. Petrov, N.V. (2017). *Kto sluzhyl v sovetskykh orhanakh hosbezopasnosti v Hermanyi. 1945–1954: Spravochnik.* Moskva: Zven'ia [in Russian].
20. Petrov, N.V. and Skorkyn, K.V. (1999). *Kto rukovodyl NKVD.1934–1941: Spravochnik* Moskva: Zven'ia [in Russian].
21. Potyl'chak, O. (2011). *Ihor Borysovych Shums'kyj (1898–1974): skhodynkamy sluzhbovoi kar'ieri kerivnyka UPVI NKVS Ukrains'koi SRSR. Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB, 1, 243–259* [in Ukrainian].
22. Savin, A., Tepliakov, O. and Yunh, M. (2019). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u tr'okh tomakh. (Vol. 3: Chekisty Stalina v leschatakh «sotsialistychnoi zakonnosti». Eho-dokumenty 1938–1941 rr.).* Kyiv:Vydavets' V.Zakharchenko [in Ukrainian].
23. Shapoval Yu. et al. (Comps.). (2009). *Ukraina v dobu «Velykoho teroru»: 1936–1938 roky.* Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
24. Shapoval, Yu., and Zolotaryov, V. (2017). *«Gilotina Ukrainy»: narkom Vsevolod Balickij i ego sudba.* Moskva: Politicheskaya enciklopediya [in Russian].
25. Shapoval, Yu.I. and Zolotar'ov, V.A. (2002). *Vsevolod Balyts'kyj: osoba, chas, otochennia.* Kyiv: Stylos [in Ukrainian].

26. Shapoval, Yu.I., Prystajko, V.I. and Zolotar'ov, V.A. (1997). *ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
27. Tumshis, M.A. and Zolotaryov, V.A. (2017). *Evrei v NKVD SSSR. 1936–1938. Opyt biograficheskogo slovarya*. Moskva: Universitet Dmitriya Pozharskogo [in Russian].
28. Yunge, M. (2017). *Chekisty Stalina: mosh i bessilie. «Berievskaya ottepel» v Nikolaevskoj oblasti Ukrainy*. Moskva: AIRO-HHI [in Russian].
29. Zolotar'ov V. (2009). Kerivnyj sklad NKVS URSR pid chas «velykoho teroru» (1936–1938 rr.): sotsial'no-statystychnyj analiz. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 86–115 [in Ukrainian].
30. Zolotar'ov, V. (1998). Kharkivs'kyj slid partyzana (Nevidomi storinky biohrafii Heroia Radians'koho Soiuzu D. Medvedieva). *Istoriia v shkolakh Ukrainy*, 4, 44–48 [in Ukrainian].
31. Zolotar'ov, V. (2014). Zhertva «beriiivs'koi vidlyhy»: storinky biohrafii kapitana derzhavnoi bezpeky Hryhoriia Arkadijovycha Kliuvhanta-Hryshyna. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 407–442 [in Ukrainian].
32. Zolotar'ov, V. and Bazhan, O. (2011). «Miasnyk»: storinky biohrafii st. lejtenanta derzhbezpeky Davyda Pertsova. *Pivdenyj zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchij al'manakh*. (12), 199–248 [in Ukrainian].
33. Zolotar'ov, V.A. (2003). ChK–DPU–NKVS na Kharkivschyni: liudy ta doli (1919–1941). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
34. Zolotar'ov, V.A. (2004). *Oleksandr Uspens'kyj: osoba, chas, otochennia*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
35. Zolotarev, V.A. and Stepkin, V.P. (2010). *ChK–GPU–NKVD v Donbasse: lyudi i dokumenty. 1919–1941*. Doneck: Aleks [in Russian].
36. Zolotaryov, V. (2007). Stranicy biografii «narushitelya socialisticheskoy zakonnosti». David Aronovich Percov. Chekisty na skame podsudimyh. *Sbornik statej*. Moskva: Probel-2000, 209–268 [in Russian].